

Valószínűesszámítás előadás, 8. hét, 2020. november 4.
Egyenlőtlenségek, nagy számok törvényei, konvolúció

1. Egyenlőtlenségek

Tegyük fel, hogy egy véletlenszerűen választott ember p valószínűséggel szavaz egy adott pártra – azonban p -t **nem ismerjük**.

Legalább hány embert kell megkérdeznünk (feltételezve, hogy mindenki a többiektől függetlenül válaszol és igazat mond), hogy annak valószínűsége, hogy a pártra szavazók aránya **legfeljebb 1%-kal** tér el p -tól, **tetszőleges p esetén legalább 95% legyen**? Itt a hibát additívan értjük, tehát ha p az igazi valószínűség, akkor a becslésünk $p \pm 0,01$ lehet, és ennek a valószínűsége kell, hogy legalább 95% legyen.

Ennek megértéséhez ezekre van szükség:

- az arány átlagolás \rightarrow milyen gyorsan csökken a szórás a mintaelemszám növelésével?
- ha a **szórás kicsi**, abból hogyan következik, hogy nagy valószínűséggel csak keveset tévedünk \rightarrow ebben segít a **Markov- és a Csebisev-egyenlőtlenség**.

Többek között az **átlag** viselkedésének megértéséhez van szükség az alábbi egyenlőtlenségekre.

1.1. Állítás (Markov-egyenlőtlenség). Legyen $t > 0$, és X **nemnegatív, véges várható értékű valószínűségi változó, vagyis melyre $X \geq 0$ biztosan teljesül.** Ekkor

$$\mathbb{P}(X \geq t) \leq \frac{\mathbb{E}(X)}{t}.$$

1.2. Állítás (Csebisev-egyenlőtlenség). Legyen X **véges szórású** valószínűségi változó, $t > 0$ pozitív szám. Ekkor

$$\mathbb{P}(|X - \mathbb{E}(X)| \geq t) \leq \frac{D^2(X)}{t^2}.$$

1.3. Következmény. Legyen X **véges szórású** valószínűségi változó, $t > 0$ pozitív szám. Ekkor

$$\mathbb{P}(|X - \mathbb{E}(X)| < t) \geq 1 - \frac{D^2(X)}{t^2}.$$

1.1. A Csebisev-egyenlőtlenség alkalmazása

Legalább hány embert kell megkérdeznünk (feltételezve, hogy mindenki a többiektől függetlenül válaszol és igazat mond), hogy annak valószínűsége, hogy a pártra szavazók aránya **legfeljebb 1%-kal** tér el p -tól, **tetszőleges p esetén legalább 95% legyen**?

n megkérdezett, minden véletlenszerűen választott megkérdezett p valószínűséggel támogatja a pártot

X : a pártot támogatók száma a megkérdezettek között

Kell:

$$\mathbb{P}\left(\left|\frac{X}{n} - p\right| \leq 0,01\right) \geq 0,95$$

teljesüljön minden $0 \leq p \leq 1$ -re – hiszen p -t nem ismerjük.

Mivel X binomiális eloszlású:

$$\mathbb{E}\left(\frac{X}{n}\right) = \frac{1}{n} \cdot np = p; \quad D\left(\frac{X}{n}\right) = \frac{1}{n} \sqrt{np(1-p)} = \sqrt{\frac{p(1-p)}{n}}.$$

Csebisev-egyenlőtlenség alkalmazva az X/n valószínűségi változóra:

$$\mathbb{P}\left(\left|\frac{X}{n} - p\right| \geq 0,01\right) \leq \frac{D^2\left(\frac{X}{n}\right)}{0,01^2} = \frac{p(1-p)}{0,01^2 \cdot n} \leq \frac{1}{4 \cdot 0,01^2 \cdot n},$$

mivel $p(1-p) \leq \frac{(p+1-p)^2}{2^2} = 1/4$ a számtani-mértani közepek közötti egyenlőtlenség szerint (a $p(1-p) = p - p^2$ függvény egy konkáv parabola, ami az $1/2$ -re szimmetrikus). Az általános felső becslésre azért van szükség, mert p -t nem ismerjük, a feltételt viszont minden $0 \leq p \leq 1$ -re teljesítenünk kell.

A Csebisev-egyenlőtlenség szerint tehát

$$\mathbb{P}\left(\left|\frac{X}{n} - p\right| \geq 0,01\right) \leq \frac{1}{4 \cdot 0,01^2 \cdot n}$$

A feltétel, aminek teljesülnie kell:

$$\mathbb{P}\left(\left|\frac{X}{n} - p\right| \leq 0,01\right) \geq 0,95,$$

azaz

$$\mathbb{P}\left(\left|\frac{X}{n} - p\right| > 0,01\right) \leq 0,05.$$

Tehát ha n teljesíti az alábbi feltételt, akkor n embert **biztosan elég megkérdezni**,

$$\frac{1}{4 \cdot 0,01^2 \cdot n} \leq 0,05 \quad \Leftrightarrow \quad n \geq \frac{1}{4 \cdot 0,01^2 \cdot 0,05} = \mathbf{50000},$$

hiszen ekkor

$$\mathbb{P}\left(\left|\frac{X}{n} - p\right| \geq 0,01\right) \frac{1}{4 \cdot 0,01^2 \cdot n} \leq 0,05.$$

Ha $0,01$ helyett $0,005$ -öt íránk (a felét), $n \geq 200000$ (négyeszer annyi) adódna. Általában is, ezzel a módszerrel azt kapjuk, hogy feleakkora megengedett (additív) hibához négyszer annyi, harmadakorához kilencszerannyi stb. megfigyelés kell. Később más módszert is fogunk látni ennek a kérdésnek a megválaszolására, és további lehetőségek is elképzelhetők, de ez a jelenség a legtöbb módszernél megfigyelhető. Ha a 95% helyett íránk például 99% -ot, akkor a $0,05$ helyére kerülne $0,01$, ötször annyi megkérdezésre van szükség – ez viszont a pontosabb számításoknál másképpen alakul majd.

Vegyük észre, hogy a szükséges mintaelemszám csökkenthető, ha a p -ről van valamilyen előzetes információnk. Ha például biztosan tudnánk, hogy $p \leq 0,1$, akkor ennél jobb becslést is használhatunk, hiszen ilyenkor $p(1-p) \leq 0,1 \cdot 0,9 = 0,09$, és $n = 18000$ embert elég megkérdezni. De ha semmilyen előzetes információt nem használunk p -ről, akkor $p = 1/2$ is előfordulhat, akkor pedig $1/4$ jelenik meg a felső becslésben, és ezzel a módszerrel nem tudunk mást állítani, mint hogy $n = 50000$ elég.

1.2. A Markov-egyenlőtlenség bizonyítása

Legyen X nemnegatív értékeket felvevő valószínűségi változó, melynek várható értéke létezik, és legyen $t > 0$ pozitív szám. Tekintsük az alábbi Y valószínűségi változót:

$$Y = \begin{cases} t, & \text{ha } X \geq t; \\ 0, & \text{ha } X < t. \end{cases}$$

Mindkét esetben Y értéke legfeljebb X értéke (hiszen $X \geq 0$):

$$Y \leq X \quad \Rightarrow \quad \mathbb{E}(Y) \leq \mathbb{E}(X).$$

Másrészt, mivel Y értéke összesen kétféle lehet, a várható értékét kiszámítva:

$$\mathbb{E}(Y) = 0 \cdot \mathbb{P}(Y = 0) + t \cdot \mathbb{P}(Y = t) = t \cdot \mathbb{P}(X \geq t) \leq \mathbb{E}(X).$$

Az utolsó egyenlőtlenség mindkét oldalát a t pozitív számmal osztva a Markov-egyenlőtlenséget kapjuk. \square

1.3. A Csebisev-egyenlőtlenség bizonyítása

Legyen $Z = (X - \mathbb{E}(X))^2$. Ez a valószínűségi változó nemnegatív, ezért alkalmazható a Markov-egyenlőtlenség, a t^2 pozitív számmal és a Z valószínűségi változóval:

$$\mathbb{P}(|X - \mathbb{E}(X)| \geq t) = \mathbb{P}((X - \mathbb{E}(X))^2 \geq t^2) = \mathbb{P}(Z \geq t^2) \stackrel{\text{Markov}}{\leq} \frac{\mathbb{E}(Z)}{t^2} = \frac{\mathbb{E}((X - \mathbb{E}(X))^2)}{t^2} = \frac{D^2(X)}{t^2}$$

a szórásnégyzet definíciója alapján. □

2. Az átlag viselkedése független azonos eloszlású esetben

A Csebisev-egyenlőtlenséget az átlag viselkedésének leírására is használhatjuk.

A statisztikában alapvető kérdés, hogy ha

- **ugyanazt a mérést**
- sokszor, **egymástól függetlenül** megismételjük,
- majd a kapott eredményeket **átlagoljuk**,
- akkor az átlag, mint valószínűségi változó hogyan viselkedik

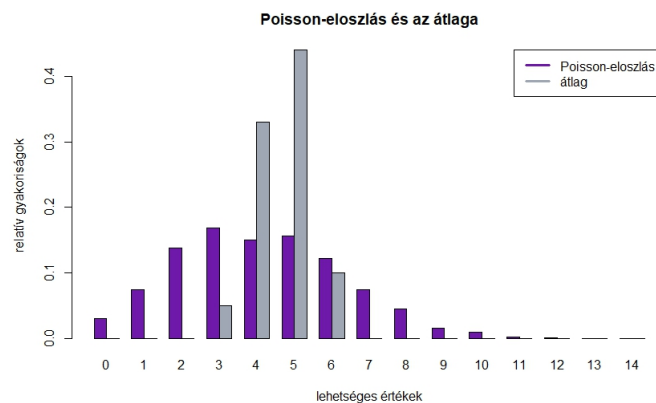
Vagyis: X_1, X_2, \dots, X_n **független, azonos eloszlású** valószínűségi változók, akkor mit mondhatunk az

$$\frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n}$$

átlagról: mennyi a **várható értéke** és mennyi a **szórása**?

Azonos eloszlás: $\mathbb{P}(X_j \in A) = \mathbb{P}(X_1 \in A)$ tetszőleges j -re és $A \subseteq \mathbb{R}$ „megfelelő” halmazra, vagy: X_j és X_1 eloszlásfüggvénye megegyezik tetszőleges j -re.

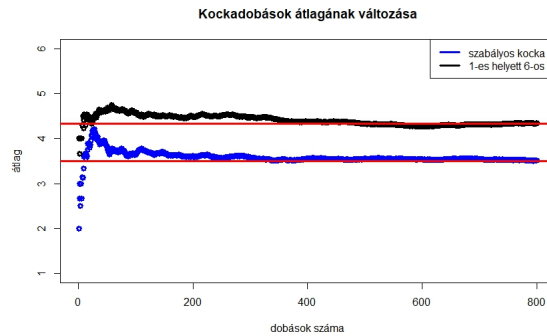
azonos eloszlás \Rightarrow **azonos várható érték, azonos szórás**

1. ábra. Poisson-eloszlások átlaga

Az 1. ábrán 1000 darab $\lambda = 5$ paraméterű Poisson-eloszlású valószínűségi változó, illetve 100 darab, tíz független, $\lambda = 5$ paraméterű Poisson-eloszlású valószínűségi változó átlagaként előálló megfigyelés hisztogramja látható. Az ábra alapján **átlagolásnál a várható érték nem változik**, ez mindkét esetben 5, **a szórás csökken**.

Sőt: a 2. ábrán két dobókocka esetében tekintettünk 800 – 800 dobást, és k függvényében ábrázoltuk az első k dobás átlagát. Az egyik esetben a kockán 1 – 6-ig láthatók a számok (ezek átlaga, így egy dobás várható értéke 3,5, a másik esetben 1-es helyett is hatos van, ilyenkor egy dobás várható értéke 4,33.

2. ábra. A dobások átlagának változása a dobások számának növelésével

2.1. Az átlag várható értéke

2.1. Állítás. Legyenek X_1, \dots, X_n független azonos eloszlású valószínűségi változók, melyekre $m = \mathbb{E}(X_1) < \infty$. Ekkor

$$\mathbb{E}(\bar{X}) = \mathbb{E}\left(\frac{X_1 + \dots + X_n}{n}\right) = \mathbb{E}(X_1) = m.$$

Bizonyítás.

$$\mathbb{E}(\bar{X}) = \mathbb{E}\left(\frac{X_1 + \dots + X_n}{n}\right) = \frac{1}{n}\mathbb{E}(X_1 + \dots + X_n) = \frac{\mathbb{E}(X_1) + \dots + \mathbb{E}(X_n)}{n} = \frac{1}{n} \cdot nm = m.$$

Felhasználtuk a várható érték linearitását, és hogy csak eloszlástól függ:

- $\mathbb{E}(cX) = c\mathbb{E}(X)$, ha $c \in \mathbb{R}$;
- $\mathbb{E}(Y + Z) = \mathbb{E}(Y) + \mathbb{E}(Z)$;
- ha Y és Z eloszlása (azaz eloszlásfüggvényük) megegyezik, akkor $\mathbb{E}(Y) = \mathbb{E}(Z)$

2.2. Az átlag szórása

2.2. Állítás. Legyenek X_1, \dots, X_n független azonos eloszlású valószínűségi változók, melyekre $\sigma = D(X_1) < \infty$. Ekkor

$$D(\bar{X}) = D\left(\frac{X_1 + \dots + X_n}{n}\right) = \frac{D(X_1)}{\sqrt{n}} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Bizonyítás.

$$D(\bar{X}) = D\left(\frac{X_1 + \dots + X_n}{n}\right) = \frac{D(X_1 + \dots + X_n)}{n} = \frac{D^2(X_1) + \dots + D^2(X_n)}{n} = \frac{\sqrt{n}\sigma^2}{n} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Felhasználtuk a szórás alábbi tulajdonságait:

- $D(cX) = |c|D(X)$, ha $c \in \mathbb{R}$;
- $D^2(Y + Z) = D^2(Y) + D^2(Z)$, ha Y és Z függetlenek;
- ha Y és Z eloszlása megegyezik, akkor $D(Y) = D(Z)$

3. A nagy számok törvényei

A fenti ábra azt sugallják, hogy a mintaátlag független azonos eloszlású valószínűségi változók esetén a várható értékhez konvergál. Kérdés, mit is jelent az, hogy valószínűségi változók sorozata konvergál.

Valószínűségi változók sorozatának (mint amilyen az átlagok sorozata) **többféle értelemben** definiálhatjuk a határértékét.

3.1. Definíció. A Z_1, Z_2, \dots , valószínűségi változókból álló sorozat **sztochasztikusan konvergál** az Z valószínűségi változóhoz, ha minden $\varepsilon > 0$ -ra

$$\mathbb{P}(|Z_n - Z| > \varepsilon) \rightarrow 0$$

teljesül $n \rightarrow \infty$ esetén.

3.2. Definíció. A Z_1, Z_2, \dots , valószínűségi változókból álló sorozat **1 valószínűséggel** konvergál az Z valószínűségi változóhoz, ha

$$\mathbb{P}(Z_n \rightarrow Z) = \mathbb{P}(\omega \in \Omega : Z_n(\omega) \rightarrow Z(\omega) \text{ } n \rightarrow \infty \text{ esetén}) = 1.$$

Megjegyzés. 1 valószínűséggel konvergál a sorozat \Rightarrow sztochasztikusan is, de fordítva nem feltétlenül: van olyan sorozat, ami sztochasztikusan 0-hoz konvergál, de 1 valószínűséggel nem konvergens.

3.1. A nagy számok gyenge törvénye

3.1. Tétel (A nagy számok gyenge törvénye). Legyenek X_1, X_2, \dots olyan valószínűségi változók, melyek függetlenek és azonos eloszlásúak. Tegyük fel, hogy $D(X_1) < \infty$. Ekkor minden $\varepsilon > 0$ esetén

$$\mathbb{P}(|\bar{X}_n - \mathbb{E}(X_1)| > \varepsilon) \rightarrow 0 \quad (n \rightarrow \infty),$$

azaz $\bar{X}_n \rightarrow \mathbb{E}(X_1)$ sztochasztikusan. Itt $\bar{X}_n = (X_1 + \dots + X_n)/n$ az átlagot jelöli.

Bizonyítás. Legyenek X_1, \dots, X_n független azonos eloszlású véges szórású valószínűségi változók. Legyen $m = \mathbb{E}(X_1)$ és $\sigma = D(X_1)$.

A korábbiak szerint

$$\mathbb{E}(\bar{X}) = m; \quad D^2(\bar{X}) = \frac{\sigma^2}{n}.$$

Ebből az is következik, hogy az \bar{X} valószínűségi változó szórása véges, alkalmazható a Csebisev-egyenlőtlenség.

A Csebisev-egyenlőtlenség (1.2. állítás) szerint minden $\varepsilon > 0$ -ra

$$\mathbb{P}(|\bar{X}_n - \mathbb{E}(\bar{X}_n)| > \varepsilon) = \mathbb{P}(|\bar{X} - m| > \varepsilon) \leq \frac{D^2(\bar{X})}{\varepsilon^2} = \frac{\sigma^2}{\varepsilon^2 n} \rightarrow 0 \quad (n \rightarrow \infty).$$

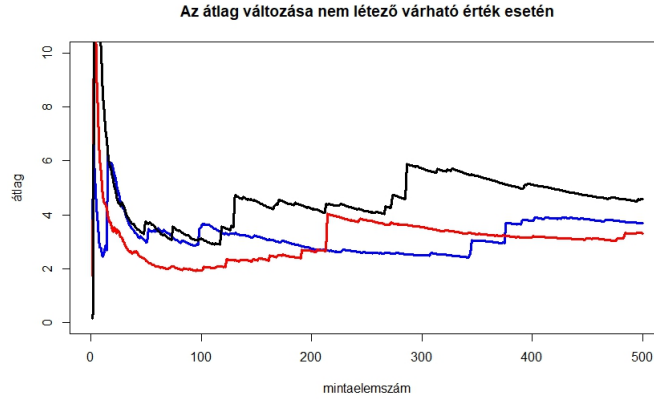
Tehát $\bar{X} \rightarrow m = \mathbb{E}(X_1)$ sztochasztikusan. □

3.2. Tétel (A nagy számok erős törvénye). Legyenek X_1, X_2, \dots valószínűségi változók, melyek függetlenek és azonos eloszlásúak. Tegyük fel még, hogy $m = \mathbb{E}(X_1) < \infty$. Ekkor

$$\bar{X}_n = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{n} \rightarrow \mathbb{E}(X_1) = m$$

teljesül 1 valószínűséggel $n \rightarrow \infty$ esetén.

A második esetben gyengébb feltevésből erősebb állítás következik. Ennek bizonyításához jóval összetettebb matematikai módszerekre van szükség.

3. ábra. Az átlag változása egy olyan esetben, amikor nem létezik a várható érték (nincs abszolút konvergencia a definícióban)

4. Konvolúció

Bizonyos esetekben pontosan meg is határozhatjuk független valószínűségi változók összegének eloszlását, nem csak az átlag viselkedését.

4.1. Állítás. *Legyenek X és Y független, nemnegatív egész értékű valószínűségi változók. Ekkor az $X + Y$ valószínűségi változó eloszlását az alábbi módon határozhatjuk meg:*

$$\mathbb{P}(X + Y = k) = \sum_{l=0}^k \mathbb{P}(X = l)\mathbb{P}(Y = k - l) \quad (k \geq 0).$$

Bizonyítás. Diszjunkt eseményekre való szétbontással, illetve a függetlenség definíciójának felhasználásával:

$$\mathbb{P}(X + Y = k) = \sum_{l=0}^k \mathbb{P}(X = l, Y = k - l) = \sum_{l=0}^k \mathbb{P}(X = l)\mathbb{P}(Y = k - l).$$

□

4.1. Poisson-eloszlások konvolúciója

4.2. Állítás. *Legyenek X és Y független Poisson-eloszlású valószínűségi változók, X paramétere λ , az Y paramétere μ . Ekkor az $X + Y$ valószínűségi változó is Poisson-eloszlású, paramétere $\lambda + \mu$, várható értéke és szórásnégyzete is $\lambda + \mu$.*

Bizonyítás. Legyen $k \geq 0$ tetszőleges. Ekkor a Poisson-eloszlás definíciója alapján

$$\begin{aligned} \mathbb{P}(X + Y = k) &= \sum_{l=0}^k \mathbb{P}(X = l)\mathbb{P}(Y = k - l) = \sum_{l=0}^k \frac{\lambda^l}{l!} e^{-\lambda} \cdot \frac{\mu^{k-l}}{(k-l)!} e^{-\mu} = \\ &= e^{-\lambda+\mu} \frac{1}{k!} \sum_{l=0}^k \frac{k!}{l!(k-l)!} \lambda^l \mu^{k-l} = \\ &= e^{-\lambda+\mu} \frac{1}{k!} \sum_{l=0}^k \binom{k}{l} \lambda^l \mu^{k-l} = e^{-\lambda+\mu} \frac{(\lambda + \mu)^k}{k!}, \end{aligned}$$

ahol az utolsó lépésben a binomiális tételt használtuk.

4.2. Nevezetes eloszlások összege

- X, Y független Poisson-eloszlásúak λ_1 és λ_2 paraméterrel $\Rightarrow X + Y$ Poisson-eloszlású $\lambda_1 + \lambda_2$ paraméterrel;
- X, Y független binomiális eloszlásúak, n_1 , illetve n_2 renddel, és azonos p paraméterrel $\Rightarrow X + Y$ binomiális eloszlású $n_1 + n_2$ renddel és p paraméterrel, hiszen ez olyan, mintha összesen $n_1 + n_2$ független kísérletet tekintenénk.

Házi feladat november 11., szerda, 8:00-ig Legyenek X_1, X_2, \dots független kockadobások egy olyan kockával, aminek minden oldala $1/6$ valószínűséggel adódik, de az oldalain az $1, 1, 3, 4, 5, 6$ számok szerepelnek.

Mihez konvergál a $\sqrt[n]{X_1 \cdot X_2 \cdot \dots \cdot X_n}$ sorozat $n \rightarrow \infty$ esetén, és milyen értelemben?

Ábrázoljuk a fenti szorzatot, azaz $\sqrt[n]{X_1 \cdot X_2 \cdot \dots \cdot X_n}$ értékét n függvényében $n = 1, 2, \dots, 1000$ -re, ugyanabból a sorozatból (tehát X_1, \dots, X_{1000} -t csak egyszer sorsoljuk ki).